

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Ю. А. МИЦИК (Київ)

Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

У відділі рукописів бібліотеки Чарторійських у Кракові (Польща) під № 1657 знаходиться великий (542 арк.) фоліант, датований другою половиною XVII ст., в якому містяться тогочасні копії польськомовних і латиномовних джерел за 1583—1673 рр.¹ Чимало з них стосуються історії України, насамперед періоду Національно-визвольної війни, діяльності Богдана Хмельницького. Це — листи самого гетьмана, короля Речі Посполитої Яна Казимира, кримського хана Іслам-Гірея II, сеймові промови та сеймикові постанови, історико-літературні твори, наприклад, літописні замітки тощо. Деякі з цих джерел давно введено до наукового обігу, причому частина з них була опублікована за цими або іншими списками Олександром Гельцелем, Амброжієм Грабовським, І. Крип'якевичем та іншими польськими й українськими археографами².

Найбільшу цінність серед матеріалів збірки № 1657 становлять унікальні публіцистичні пам'ятки середини XVII ст., написані польською мовою з великими домішками латини, їхні автори прагнули знайти шляхи виходу Речі Посполитої з глибокої кризи, розв'язання української проблеми, мирні чи збройні засоби припинення національно-визвольної війни, очолюваної Богданом Хмельницьким, і довести їх до свідомості сучасників і польського уряду.

Загалом українське питання у середині—другій половині XVII ст. було центральним у польській публіцистиці, і дивно, чому й досі є призабутим цей різновид історичних джерел, за винятком окремих пам'яток. В українській історіографії є лише одне спеціальне ґрунтовне дослідження з польської публіцистики, яке належить перу Івана Франка³. Якщо ж говорити про польську історіографію, то лише недавно варшавським істориком Ма-реком Маковським була захищена докторська дисертація на цю тему, але вона ще не видана⁴.

Автором трактату "Думка про русинську націю" (1610 р.) був видатний польський публіцист Ян Щенсний-Гербурт (1567—1616 рр.). Він продовжений невідомим редактором до 1656 р.⁵ Набагато ціннішим є унікальний трактат "Дискурс про теперішню козацьку або хлопську війну" (1651 р.)⁶, написаний на відміну від праці Щенсного-Гербурта та його послідовника з відверто ворожих до українського народу позицій. Характерно, що його автор, близький до Яреми Вишневецького, вважав за краще перетворити Україну на пустелю, ніж терпіти незалежну Українську державу. Ця пам'ятка була опублікована відомим американським дослідником Френком Сисиним⁷, але й досі майже не використовується істориками з України, бо не перекладена на українську мову.

У збірці № 1657 є ще два трактати, про які автор цих рядків уже писав⁸, але їхній текст і досі не опублікований. Перший з цих анонімних трактатів називається "Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного

польського шляхтича" ⁹, а другий містить відповідь опонента ("Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 року") ¹⁰.

"Сентенція" була написана не раніше жовтня 1648 р. і не пізніше травня 1649 р. На першу дату вказує згадка про взяття українськими повстанцями фортеці Кодак (Старий Кодак), що мало місце 1 жовтня 1648 р. Щодо визначення другої дати, то тут складніше. Однак якщо взяти до уваги, що у "Сентенції" та "Відповіді" навіть не згадується про каральний похід в Україну коронних військ, який розпочався у червні 1649 р., то зрозуміло, що трактати були написані до того часу.

Ймовірно, "Сентенція" була створена напередодні або після Переяславського перемир'я, укладеного 24 лютого 1649 р. її автор був шляхтичем Речі Посполитої, а судячи з виразного натяку "Відповіді", ще й русинського (тобто українського) походження. Є у "Відповіді" й натяк на участь автора "Сентенції" у переговорах з повстанцями. Згідно з інструкцією сейму для комісарів (послів) Речі Посполитої від 29 липня 1649 р. та інших джерел польську делегацію очолював брацлавський воєвода Адам Кисіль (1600—1653 рр.), а до її складу входили перемишльський підкоморій Франтишек Дубравський, познанський підстолій Адам Сельський і мозирський підкоморій Федір Обухович ¹¹. Переговори проходили у Києві з 23 серпня по 6 вересня 1648 р. ¹² і завершилися дуже непевною усною угодою про встановлення миру.

Аналізуючи програму, запропоновану автором "Сентенції", можна помітити її близькість до рецептів розв'язання української проблеми, пропагованих коронним канцлером Єжі Оссолінським, Адамом Киселем та їхніми прибічниками. Всі вони належали до поміркованої течії панівного класу Польщі і для стабільності та збереження своєї держави були згодні йти на компроміс й значні поступки козацтву, а потім спрямувати спільні зусилля Речі Посполитої та України на боротьбу проти агресії Османської імперії та її васалів — Кримського ханства і ногайських орд.

Варто згадати цікавий лист польського шляхтича, написаний у Варшаві 6 травня 1649 р. і адресований одному з senatorів Речі Посполитої. В ньому, зокрема, зазначалося: "Київський воєвода (А. Кисіль став київським воєводою у березні 1649 р. — Ю. М.) ... вважає, що треба використати всі засоби для досягнення миру. Він висловився за виділення їм [козакам] осібної території, крім Запорожжя, де б козаки мали притулок" ¹³.

Єдине, що певною мірою суперечить твердженню про те, що автором "Сентенції" був Кисіль, — натяк автора "Відповіді" на молодість свого ідейного противника. Однак цей натяк можна розглядати як звичайний полемічний прийом, використаний для підкреслення незрілості думок опонента, тим більше, що автор "Відповіді" наповнив свій трактат філіппіками, спрямованими проти легковажної молоді, котра нібито зрадила ідеали старих поляків і, піддавшись впливу Заходу, стала символом зм'якшеності й деградації. Отже, на нашу думку, є вагомі підстави вважати автором "Сентенції" саме Адама Киселя — українця, православного.

Значно складніше встановити особу автора "Відповіді". Безумовно, він належав до представників панівного класу Речі Посполитої, займав досить високе становище у суспільстві, мав великий військовий досвід, був католиком, палким прихильником шляхетських вольностей і анахронічного суспільного устрою Польщі, противником австрійської орієнтації, яка (в разі перемоги Габсбургів у боротьбі за корону Речі Посполитої після смерті Владислава IV) призвела б до зміни політичного устрою і посилення королівської влади в країні.

Слід вказати й на особливості стилю обох супротивників. Вони були освіченими людьми, вільно володіли польською та латинською мовами, обізнані з античною літературою, правилами риторики, часом вживали

влучні порівняння тощо. Так, автор "Відповіді", критикуючи молодих шляхтичів, зауважував: "ab akmis ad armillas, a ferro ad forum, a Marse ad artem", тобто від зброї до келихів, від заліза до балаканини, від Марса - бога війни — до мистецтва. І все ж стиль А. Киселя більш невимушений. Свою думку він передає чітко, логічно і доступно.

Стиль автора "Відповіді", хоч і енергійний, але тяжкий, подекуди навіть кострубатий, переобтяжений цитатами з Вергілія і особливо Марка Аврелія — римського імператора у 161 — 180 рр., котрий написав працю "Наодинці з собою". Тому не випадково "Відповідь" довша від "Сентенції" вдвічі. Автор першої часом не знаходить нічого кращого, ніж повторити той же самий аргумент, тільки побіжно торкається причин національно-визвольної війни, зводячи їх до сміховинних навіть для того часу уявлень: падіння духу й моралі шляхтичів Речі Посполитої та злої волі вождів національно-визвольних повстань українського народу.

Щоправда, в одному місці автор "Відповіді" висловив яскраву думку про "єгипетське рабство", встановлене панами над селянами в Україні, але він не схильний розвивати це положення. Не гребує автор "Відповіді" й елементарним пересмикуванням, що видно хоча б з його критики тези Киселя про привід до виникнення повстання 1637—1638 рр., доводячи, що не можна вважати таким приводом "азовську здобич", бо Азов було взято пізніше. Однак загальновідомо, що "азовське сидіння" запорожців і донців тривало з 1637 по 1642 р., і тому Кисіль не грішив проти істини.

Можна також згадати про схильність автора "Відповіді" до посилянь, що свідчить про його обізнаність не тільки з працями Вергілія та Марка Аврелія, але й "Сатиром" (мається на увазі твір польського історика й поета С. Твардовського "Сатир" (1640) або поета Радвана "Сатир новий" (1648 р.), "Паперовими трубами" (можливо, твір Дахновського "Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom", виданий у 1649 р.), зрештою, "Minuty" якогось Журавського.

Обидва автори розглядають Визвольну війну з позицій панівної верхівки Речі Посполитої і, природно, вороже ставляться до цього потужного вияву національно-визвольної та антифеодальної боротьби українського народу. Однак вони по-різному бачать шляхи розв'язання української проблеми. А. Кисіль репрезентує помірковану лінію, прихильники якої, на жаль, ніколи не визначали внутрішньо- та зовнішньополітичний курс уряду Речі Посполитої. Рецепти А. Киселя були реалістичними і в разі втілення їх у життя принаймні сприяли б поліпшенню українсько-польських відносин.

Автор "Відповіді" дотримувався реакційніших позицій, які були типовими для феодалів Речі Посполитої у другій половині XVI—XVII ст.^м Пропонуючи взяти козаків у ще міцніші шори, він зав'язував тим самим у ще міцніший вузол українсько-польські суперечності, намагався законсервувати колоніальну політику панівної верхівки Речі Посполитої в Україні, не спиняючись навіть перед можливістю перетворення її на пустелю в разі невдачі дипломатів та військ Польщі. Він висловив думку, яку потім (у 1651 р.) розвинув автор трактату "Дискурс" - прихильник Я. Вишневецького, запеклого ворога й ката українського народу.

Значно більшою є цінність обох трактатів, особливо "Відповіді", як джерел, що проливають світло на ряд явищ та подій, що мали місце в Україні. У "Сентенції" слід вирізнити три основні моменти: звістку про привід до виникнення повстання 1637—1638 рр.; про вплив Речі Посполитої на політику Війська Донського, очевидно, через посередництво запорожців, зрештою, дані про первісне походження козаків від черкесів, котрі кочували поблизу Черкас приблизно наприкінці XIV ст. Щоправда, сам же Кисіль ставить під сумнів "черкеську" теорію походження козац-

тва, бо підкреслює надзвичайно важливу роль втікачів з "волості", тобто з тих районів України, котрі знаходилися північніше земель Війська Запорозького.

За обсягом та цінністю інформації про історичне минуле України й козацтва "Відповідь" перевершує "Сентенцію". Невідомий автор "Відповіді" наситив буквально кожну сторінку трактату важливими, а інколи й унікальними свідченнями про національно-визвольні повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., військовий потенціал запорожців, взаємовідносини Війська Запорозького з українським православним духовництвом, Військом Донським, а також зробив цінне зауваження щодо неправомірно широкого застосування московитами терміну "Литва" тощо.

Свідчення обох трактатів, без сумніву, збагатять джерельну базу історії України, особливо історії запорозького козацтва, національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Водночас пам'ятки дають можливість краще уявити процес формування історіографії Визвольної війни та запорозького козацтва, стан суспільно-політичної та історичної думки України та Речі Посполитої.

Через брак місця часопис публікує тільки переклад тексту трактатів з польської, опустивши цитати з творів античних авторів.

Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича

Кожному відомо, що зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало і не перевищувало за чисельністю дві тисячі. Звідти й на Москву, котра й понині називає козаків черкасами, нападали й, у поля ходячи, за татарами постійно ганялися й по Дніпру водою на Чорне море ходили походами. Зрештою достатньо заселили волості, в яких все зростала кількість козаків. І хто б захотів викорчувати козаків, то мав би повернути все до свого початку, тобто тамошні волості перетворити на пустелю і задля кукіля втратити пшеницю, а задля шипів—розу. Знищивши свої волості, Річ Посполита була б змушена терпіти татарські кочовища на цих місцях. Внаслідок цього і через турецьку війну, для якої козаки потрібні на суші і на морі, Річ Посполита не зважувалася і не може зважитися на такі екстремальні засоби, але всіляко прагнула втримати їх у кращому становищі. Але чим гостріше з ними поводитися, тим сильніше вони з цього послуху виламувалися. Тому такі часті неприємності має Річ Посполита і часті та криваві війни мусить з ними вести. А щоб зарадити цьому і пошукати ще ефективніші заходи за такого важкого сучасного становища вітчизни, я б ще побажав спробувати те, що розум та добрий досвід радять нам. Не вилікує ніхто хворого, доки не дізнається про першопричину хвороби. У цій же справі, щоб ліквідувати шкідливі наслідки козацьких бунтів, треба віднайти й ліквідувати причини, які мали спровокувати ці потрясіння в Речі Посполитій й викликати таку самовпевненість козаків. Я знаходжу чотири причини.

Перша: заборона поля і моря; друга: чвари з ними представників польської адміністрації в Україні; третя: призначення їм гетьманів та приниження старшини; четверта: злі заклики. Козаки навчилися добувати собі на прожиття з допомогою шаблі, охороняючи поля й моря, ніби

колись це їм було звелено чинити самою природою. Коли б їм наказали цього не робити, вони терпіли б, скільки могли, але вовча натура завжди тягне вовка до лісу; той гнійник збільшувався доти, доки не тріснув, і причиною цього був поганий державний лад. Адже не такою є природа Війська Запорозького, щоб жити без поля і моря, а тому воно не могло і не може довго перебувати в такому становищі. Ми самі спричинили неприємності з турками і татарами для нас і для вітчизни нашої, заборонивши козакам шукати собі здобич. Тож і шукають її вони у нас вдома, ще й орду беруть собі на допомогу, хоча раніше завжди билися проти неї за землю Речі Посполитої. До того ж бездіяльність змінює життя. Захисник батьківщини належить до кращого шляхетського стану і розуміє, що коли йому бракує служби, то треба шукати її в чужій землі або сидіти вдома, то ж маємо, наприклад, цезарчиків, лісовчиків¹⁵ і тому подібних. Ось і є перша причина збитків і самі збитки Речі Посполитої — причина козацьких бунтів: заборона давніх козацьких занять й ходіння за здобиччю, поєднані з бездіяльністю. Роблю висновок: треба або ліквідувати цю причину, або потерпати від неї.

Щодо другої причини, яка й раніше мала місце, виникаючи через домагання українних підстарост, то вона і викликала війни. Звідси виросла Кумейська війна¹⁶, закінчена на Старці, та не вся Річ Посполита знає про її причини. А це була одна бочка азовської здобичі — цінностей, знятих з убитих. Через цю бочку, забрану в козаків одним підстаростою, пролилося сто бочок шляхетської крові і була знищена частина України. Такого роду є багато інших причин і легко про них може дізнатися кожен. Це — не таємниця, коли йдеться про причини сучасної війни. Як цьому запобігти? Річ Посполита пробувала різні засоби: призначала їм полковниками шляхтичів, формувала справедливі відносини між козаками та українними урядовцями, та це не допомогло, не вдалося ліквідувати цю причину. Як же тут бути? А так: або козаків перевести в інше місце, або обирати урядників з них. А оскільки козаків перемістити від Дніпра, від шляхів до Запорозжя неможливо і небажано для Речі Посполитої, з ними треба чинити так, як з пошестю: чи мають козаки в усіх волостях своїм титулом заразити всіх плебеїв (мається на увазі "покозачити". — *Ю. М.*), чи може замінити кількох підстарост, котрі зваду чинять Речі Посполитій з козаками. Краще й дієвіше буде частину Речі Посполитої виділити, ізолювати інфекцію чуми, а з неї (цієї частини Речі Посполитої. — *Ю. М.*) усунути будь-які ознаки до виникнення бунтів й викорчувати їх радикально.

Щодо третьої причини. Вона породжена міжусобицями серед самих козаків, коли їм комісари його королівської милості подавали гетьманів, а якщо їм не подобався гетьман, то зараз же його або вб'ють, або втоплять. За це потім береться Річ Посполита, і звідси виникають війни. Коли ж від висунутого цього старшого гетьмана немає користі Речі Посполитій, а тільки звада, то цю причину треба ліквідувати. Нехай собі і обирають, і вбивають, а Річ Посполита, не вдаючись в те, котрого собі могли б обрати, і утверджуючи їм того, дає привід до поліпшення. Краще їх розсуджувати, ніж з ними за це сваритися.

Щодо четвертої причини. Під час всілякого роду бунтів із злих закликів виділяються такі, як був Наливайко, також¹⁷ Підкова. Такий розбійник може повстати, як і повставали в будь-якому краї, а не тільки у Війську Запорозькому. Але теж такого, як явного розбійника, вже без зволікань затримувати, відділяти і проганяти. А якщо ліквідувати три причини бунтів і таким чином очиститися від будь-якої інфекції тіла, то й на цей випадок мати око; і якщо ліквідувати причини виникнення зла, то й саме зло стане рідше заподіюватися, само себе соромитися буде, довго не зможе тривати і взагалі само б себе мусило б поглинути. Ось так показавши, що

коли козаки не будуть під'юджені, то не будуть і хвилюватися, і коли будуть вільно мати здобич і провіант там, де мали, то у нас їх шукати не будуть; а коли будуть у полі завжди сваритися, то не буде існувати страшна й шкідлива їхня ліга з татарами. А коли будуть жити самі, без тих, з котрими мали конфлікти, то й підстав для претензій до Речі Посполитої не будуть мати, хіба що самі з собою захочуть конфліктувати. А коли будуть собі обирати старшину, то хоч утоплять чи вбивати її будуть, ми не будемо через те конфліктувати з ними. Справа доходить до такої ситуації: якщо бунти козацькі настають, то це є засіб утримання в покірності Війська Запорозького і приборкання завзятої отруйної ворожості, а крім того, буде покладено край шкідливій лізі козаків з ордою.

Але залишаються ще заперечення, котрі могли б виникнути проти першого засобу і проти другого: проти першого — це те, що козацька свобода перешкоджатиме мирним договорам з турчином; проти другого — це те, що залишення козаків самих може становити у майбутньому небезпеку. Треба і це вирішити. Я ще хочу подискутувати і зробити висновки. Отже, насамперед, щодо пактів з турчином. Ми не згадували ні під час переговорів, ні в мирній угоді про можливість надання поля і моря козакам, а тільки те, що залишаємо їх при давніх вольностях. Раз Кодака не маємо, то вже сам цей факт дає їм вільне море. Турчину нам треба сказати саму святу правду: ми утримували козаків від кровопролиття, і Чорне море було вільним від їхніх нападів, затримували ми і донця¹⁸. Але татари, не задовольняючись тим, що кожного року¹⁹ порушували договори, нападали на коронні землі, по-зрадницькому з'єдналися й змовилися з козаками, ту фортецю, котра захищала вихід до моря, і гетьманів з військом розгромили; а пішовши в Річ Посполиту, спустошили її вогнем та мечем. То вимагаємо: вчини, султано, нам і собі справедливість з татарами і будь дуже обережний з козаками; бо ми пакти з тобою маємо, але через руйнування фортець спільними зусиллями татар і козаків не можемо утримати в покорі козаків. Тоді або покарай орду і візьми в шори татар так, щоб ми могли відновити колишній лад; або ж дії цих свавільців з обох боків, аби тільки наші війська не вмішувалися, не вважай порушенням наших договорів. І тоді нехай Османська Порта боронить від козаків на морі свої міста, а ми від татар будемо захищатися.

Сприйме це турецький султан чи ні? Якщо сприйме, то ми, поставивши кварцяне військо від Бродова до Кучмані і забезпечивши його тим коштом, яким ми раніше постачали Кодака і татарам давали данину, а Чорний шлях добре зміцнимо, бо вже виникла козацька потуга, зміцнимо козаками, будемо тоді мати в безпеці Річ Посполиту. Коли ж турецька Порта не прийме такого миру, то на ній, а не на нас провина буде, і коли дійде до найгіршого, то кожен, хто має розум, підтвердить, що ліпше мати турецьку війну, ніж громадянську, з котрої походить і бусурманська напасть, і наш занепад. На доказ цього можна навести тисячу аргументів. Я наведу тільки чотири. Перший: в разі виникнення турецької війни нам можуть допомогти всі християни, а громадянської — взагалі ніхто не допоможе, а деякі ще й хотіли б, щоб це спричинило нашу руїну, що боронь Боже. Другий: турецька війна розірве союз козаків з ордою [...] ²⁰. Третій: театр турецької війни буде у Молдавії, а якщо звідси будуть посягання на цілісність батьківщини, то, як відомо, буде руїна для самих себе. Четвертий: якщо воювати, то краще об'єднаними силами християн проти ворога святого хреста, ніж самі з собою; ліпше з рівними собі монархами, ніж з власними селянами; ліпше знову ж таки з рівнею за жеребом Марса битися за чужу державу, ніж з козаками за їхні серм'яги та свою державу; краще загинути у святій війні, ніж ганебно від руки хлопа. Небо нам або хоче мир повернути (і тоді турецька Порта прийме договір), або ж готує нам війну,

котру, якщо Господь Бог допустить, то будемо вмирати в ім'я нашого Господа Ісуса Христа і заслуговувати цим собі рай, а це ліпше, ніж ганебно гинути у кривавому домашньому потоці. Щодо другого заперечення, згідно з яким може бути небезпечно дати самим козакам частину земель Речі Посполитої, то про це йшлося вище, начебто це нещастя гірше, ніж майбутнє, та хід майбутнього не дано знати нікому. Може так статися, як собі уявляємо, а може і не бути. А для цього, щоб ми не думали відносно майбутньої небезпеки, треба вжити заходів: дипломатичне посольство, присяги на вірність Речі Посполитій, щоб козаки не влаштовували змови із зарубіжними державами, щоб вони не переходили окреслених меж, не приймали до себе підданих-втікачів, не приходили у волюсть, щоб на кожну вимогу для потреб Речі Посполитої і церкви виставляли певну кількість війська. Зрештою, справа така: або²¹ Річ Посполита зможе піднятися внаслідок цього способу, гідного похвали народу, то це нас задовольнить. Якщо такий само стан буде міцним, якщо вітчизна буде в мирі, то це — наше найголовніше бажання, і про це ми всі Господа Бога просимо. Отже, роблю висновок: нехай козаки як були, так і будуть; де ходили, туди й ходять; що чинили, те й чинять; нехай залишаються в своєму колі і також з частини даних їм сіл платять самі собі, а Речі Посполитій, коли знищимо причини будь-яких чвар, служать; нехай з татарами сваряться, а не братаються, а вітчизна і король його милість, пан наш милостивий, нехай мають в їхній особі підданих та слуг, а не ворогів.

-

**ВІДПОВІДЬ
на цю сентенцію про заспокоєння
Війська Запорозького 1649 р.**

Серед сліпих одноокий є королем завжди: серед темних, що б не сказав, хоч трохи правдоподібного, за правду, буває, сприймають. А пан Журавський в своїх "Мінутах" написав, що наші ні про що не питають, за винятком цін на збіжжя на торговищі. Чи то тонкий жарт, який розкриває наші лінощі та несхильність до подорожей, чи то серйозно він написав таку плутанину, нехай сам пояснює.

А я зрозумів справу так, що поляки, забувши чини своїх предків, кинулися від зброї до келихів, від заліза до балаканини, від Марса до мистецтва, про що ширше "Сатир на обличчя Речі Посполитої" скаржитесь: як, справді, випити, вискочити, з слабкою статтю лагідно розмовляти, відпочити, смачно поїсти — цьому навчилися; що Венера дає того скуштувати, а про Марсові забави навіть не думали. Скаржився М[арк] Аврелій, імператор, у кн. 3, стор. 18, щодо аналогічних римських справ [...] ²².

Ми занепад Польщі, що походить від дегенерації її синів, можемо визнати, бо хто ж не вчився в Італії обливатися парфумами, а з жінками, ніби якийсь Сарданапал, не вчився прясти свою пурпурову вовну? Цим своїм італійським життям Італію до Польщі перенесли, як говорить той же Марк Аврелій про Рим на стор. 515, що побачили наші очі. Ті, хто року 1630 і згодом народилися, вже й одружилися і, побувши в школах, одразу приступали до розмноження роду. А до Угорщини — на службу, у поля — на чати, до Кодака — для пильності, а пожити на часнику, копченостях²³, сухарях та воді, терпіти холод, негоду і незручності хто порадив би їм? Хто сказав би їм, де головний ворог? Звідси, мабуть, і походить той жарт пана Журавського? Що ж тоді такий може вчинити, що на письмі мало що знає, у справі військовій зовсім незграбний, тільки й уміє, що питати:

"Почому збіжжя?" і про це дискутувати, бо з солдатами не спілкувався змалку, рано одружився, що жартів, котрі військові люди полюбують і в котрих добре розуміються, остерігається як заразної хвороби?

Ось так вихованим ніби добре, а насправді отруйно скажу, що той дурман вийшов з тієї шкаралупи, яка утворилася тому, що змалку той недовго вчився, потім не служив, не здобувся на представницький вигляд, ніде не бував, нічого не бачив, молодим одружився, зразу нічого не робив, потім став ледарем, як пишеться у відомому віршику.

Це даю як фундамент, що наша молодь дуже далека від наших предків та їхніх звичаїв, що новітні поляки породили дегенерацію. Кажу це так впевнено, бо це істинно: бо цей молодий поляк не тільки до зброї не потягнеться, але й не зможе з нею поводитися. Ось чому відповідаю на запропоновані знову нинішні пропозиції щодо заспокоєння Війська Запорозького, бо пропонується взяти на віру недобрі речі. Цим пропозиціям повірять ті, котрих знайшов би, котрі не вірять у те, що біля Крилова часто бувають татари, бо, мабуть, думають, що йдеться про той Крилов, котрий над Західним Бугом. Меншою була б їх вина, коли б були обдурені. Більша помилка, що не занепокоїлися, коли цей же раціоналіст переконав їх у тому, що встановлено перемир'я; а того не знали, що під час цього перемир'я було взято козаками Тульчин, тобто Нестервар, що там князю Четвертинському на порозі власного будинку відрубали голову, вбили ченців, порубали незліченну кількість шляхти й шляхтянок, що Вінницю та Брацлав сплюндровано, костьоли пограбовано, тіла мертвих викинуто з домовин. Це було вчинено в Переяславі²⁴, Новгородку, Погребищах, Немирові²⁵, нарешті, в Костянтинові. А як вони дотримуються присяги? Присягалися обороняти Чернігів, Стародуб та інші міста, аби лише піддалися, а потім людей тягли за шию й відрубували голови. Ось таке було перемир'я: на переконливу сентенцію ми покладалися, але вона була русинська, тобто критянська. Взагалі треба замислитися, дивлячись на це жакливе становище вітчизни, котра послухала такого молодика, на яких колись нарікав Ганнібал: "каннські мужі виховані жінками". Нехай прокинеться Річ Посполита від цієї летаргії та побачить, яке безумство їй радить цей же радник, і тепер у своєму трактаті висуває як другу причину, що викликала Кумейську війну, відібрання у козаків азовської здобичі. Але він це своє твердження несвідомо спростовує, висуваючи іншу причину Кумейської війни. А ця війна виникла насправді внаслідок сваволі Павлюка, що повстав без причини. Що ж до Кумейської війни, то вона була у 1638 році, а Азак, або ж по-іншому Азов, донцями, або ж донськими козаками, був взятий у 1641 році. Як же тоді це могло бути причиною, коли його тоді ще й не було у природі? Як не сіяно, то й не вродить. Адже ж Азов було взято через три роки після Кумейської війни! А тут цей шляхтич у своїй "Сентенції" вважає причиною війни відібрання у козаків їхньої азовської здобичі. Мабуть, він забув, що небіжчик отець Могила, київський митрополит, ледве втік з Києва, коли козаки хотіли втопити його за те, що напроти кафедральної церкви св. Софії у Києві поставив незвичне для Русі розп'яття; що на тій же церкві²⁶ поставив на кшталт костельного; що синод, котрий відбувся у Києві, постановив, аби перед тілом померлого, а не за тілом йшли попи; щоб ані вночі, ані п'яним людям, ані п'яні попи шлюбів не реєстрували. Попів, котрі вели розпусне життя і одружилися вдруге, приймали таїнства всупереч звичаю і повинності, Могила саджав у в'язницю й інші встановив канони. Однак ці канони, хоч і святі, не були сприйняті грубим і киплячим плебсом. Внаслідок намови тих же, котрим була до вподоби сваволя, і за їхньою порадою легко темні низи здійснили цю річ, запідозривши Могила у запровадженні в Києві унії, котра для та-

мошнього плебсу є одіозною. І чи не були ці шанобливі до святинь вчинки митрополита причиною його вигнання, тим більше, що поспольство, яке звичайно прагне мати здобич і не любить природних старших, почало бунтувати: і коли б швидко не втік з Києва цей митрополит, то чи не напився б він води того ж дня у Славуті, тобто у Дніпрі. І вже близько було до того, що ці зрадники всадили б Могилу в могилу. Тому вони почали гніватися спочатку на митрополита, а потім — на шляхту, скільки вистачило у них лютої сили. Тому Річ Посполита втрутилася збройною рукою. І тільки в цьому, вважаю, цей дискутуючий правду повідав, що сто бочок шляхетської крові пролила Річ Посполита. Цікаво було б знати нам, що сталося б з цими бунтами, якби цей же небіжчик митрополит ще пожив, котрий, реставруючи церкву св. Спасу, тобто Преображення Христа, що в містечку Печерському київському, зробив на ній верх, подібний до костельного. Отже, козацька злість тоді спричинила Кумейцьку війну не через забрану в них здобич.

Друге. Не знаю, у книзі якого критянця ²⁷ він вичитав, що в давнину козаків було дві тисячі, а потроху їхня чисельність значно зросла. Адже ж це князь Олександр Вишневецький, черкаський староста, з козаками сплюндрував Крим. І окоп Наливайка неподалік Синявки є свідком потужного війська. Бо козаки хоч малими бойовими возиками таборяться, і немає їх на один возик більше, ніж два-три, часом десять душ, і ці возики міцно впритул ставлять, коли таборяться, тим не менше цей окоп є завдовжки чверть української милі, а завширшки — півчверті милі. Але й на тому місці над Сулою, під Солоницею, ²⁸ де його захопив святої пам'яті Замойський, гетьман коронний, окружність довколо табору становить чверть української милі, тобто півмилі польської, на що вказують і нині їхній окоп та пічки, де були їхні будки, а у кожній з цих будок їх напевно по кілька було. Минулого не повториш, але скажу, що Сулу й Удай та інші річки протягом понад 30 польських миль, де й досі є залишки татарських кочовищ, чи не козаки очистили!? А цього ж певно двома тисячами людей учинити вони не змогли б ні в якому разі. Що було черкесів дві тисячі — погоджуюся, а що козаків — ні, бо частину за ціле не можна приймати. Отже, під козаками всіх людей українних, а під черкасами козаків у волості і в містах черкаських сидячих треба мати на увазі.

Москва і досі черкасами називає цих, так само ця ж Москва називає одним іменем, тобто Литвою, і краків'ян, і великополяків, і мазурів, і волинців, і українців, і подолян.

У цьому ж пункті дискутуючий у висновку щодо другої причини говорить, що добре було б віддати козакам частину землі, на котрій би ізолювати козаків як інфекцію пошесті. Це положення, нерозумне в цілому, вводить в оману недосвідчених людей, щоб вони по-старому не побачили шкоди, не побачили, що закладено у цій концепції. Краще було б цю думку так висловити: "Подаймо козакам Кременчук, Кишеньку ²⁹, Черкаси, Чигирин та інші міста, почавши від Черкас до низу Дніпра, йдучи до Запорожжя, і там їх розташуймо". І скільки ж, пане дискутуючий, може бути людей з цих міст? Чи певно, що озброєний плебс задовольниться 30 тисячами? З шести тисяч реєстрових козаків їхня чисельність збільшилася до 300 тисяч бунтівників. А якщо буде 30 тисяч підготовленого війська, то загальна кількість війська буде така: 30 тисяч реєстрових та інших 30 000 постойв, тобто тих козаків, що живуть у них реєстрових. Потрапляють з волості ті, котрі чиншів та інших податків платити не захочуть, гультаї під виглядом балакшиїв, капканників і болоховців³⁰, прибудуть з волості цих козаків брати, свати, куми, і з них знову частина така ж буде, і так зможуть мати сто тисяч війська.

З цих же постоїв і гультяїв, що нічим не займаються, тільки по злотому на рік візьме запорозький гетьман і за це зможе мати татар десятків тисяч. А якщо їх чимало в наш тил привів Хмельницький, не давши платні, то інший гетьман надішле їм кількадесят тисяч злотих і всю орду легко візьме на службу. А при такій тоді їхній потузі хто ж зможе чинити їм опір?

Щодо першої причини заворушень, тобто дозволу козакам мати поля й моря, то це суперечить договорам з турчином, інтересам Речі Посполитої і праву. Уникала й уникає досі Річ Посполита австрійських інтриг та турецької війни і добре чинить, бо австрійці завжди прагнули, щоб кожна республіку перетворити на монархію. Наша ж вітчизна гармонійно поєднує демократію та аристократію. Як король, пан наш, без сенату, так і сенат без шляхетського стану не можуть нічого вчинити й ухвалити. Турецька війна була б для нас зайвою, що й казати, бо чи не поставили б за її припинення Кандія³¹ та Венеція золотих стовпів? Їх трилітня війна так втомила, що вони й досі гідних засобів стабільного миру не можуть знайти. Нам же, якщо не загрожують турчини, війна з землею диявола — клопіт: чужої держави прагнути, а своєї, спокійної — ні. Саме це відроджував Марк Аврелій, імператор, у книзі 3, стор. 18.

Але дозволити козакам поля означає дозволити їм плюндрувати турецькі землі; дозволити моря означає дати згоду на пограбування азійських міст і замків. У цьому наступі побачить турецький султан підставу для війни, бо ми будемо діяти проти пактів, підписаних його високістю нашим королем і під присягою підтверджених. Каже раціоналіст, що коли козаки не могли мати здобич на морі, то мусили у нас здобувати, але через таку їхню здобич від турків перенесемо до себе з Кандії війну. Цей дозвіл поля й моря, як я вже говорив, протиправний; а коли ми дозволимо Турецьку державу грабувати, то де для цього знайдемо совість? [...].

Про третю причину з подивом читаю. Як в такому високому документі могло бути таке вміщено, щоб радив, аби козаки самі собі гетьманів обирали, а обраних як уб'ють, то не має тим перейматися Річ Посполита. Виклав вище раціоналіст, аби гетьмани козаками обиралися і повністю ними затверджувалися. Як же тоді він міг у своїй сентенції радити таке ганебне для Речі Посполитої, щоб затверджених нею гетьманів їй же на ганьбу буде вбивати плебс? Скинення, вбивство й утоплення гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, завжди були приводом до війни з козаками. Я це так аргументую:

Або не буде затверджувати гетьманів Річ Посполита, або їх буде затверджувати інший опікун. Щоб Річ Посполита не мала затверджувати гетьманів, — це було б проти честі Речі Посполитої і приниженням її, бо плебс — жадлива голова багатьох війн — сам обирав би гетьмана і не потребував би його затвердження, самонадійно впевнившись у тому, що має вільні закони в усьому. Якщо гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, будуть вбивати, а за це не буде винних покарано, то це — ганьба і взагалі — небезпека, бо стане Річ Посполита подібна до матері, яка не карала свого легковажного сина. Тоді треба боятися того, щоб Річ Посполита, боронь Боже, не стала подібною до Гелія, котрий Офна й Фінесса³², своїх синів, не карав за їхні злі вчинки і за це був сам покараний Богом. Це ж була єдина наша ozdoba, коли ми ставили молдавських господарів³³, це ж є символ влади Речі Посполитої, що вона ставить пруських і курляндських князів.

Якщо бранденбурзький електор падає до ніг короля його милості і Речі Посполитої, просячи призначення, то це є честю для вітчизни. Але якщо один якийсь селянин, зневажаючи Річ Посполиту, міг би, коли захоче, вбити, втопити гетьмана, затвердженого Річчю Посполитою, і за це йому нічого не буде від неї, то це — верх безчестя. Отже, я роблю висновок у

дусі старого звичаю: нехай Річ Посполита надає Війську Запорозькому гетьмана, а козаки нехай коряться йому як старшому. А коли вони його зневажатимуть, вбиватимуть, нехай будуть покарані за це як такі, що зганьбили короля. Відносно ж того, що вони могли б ходити на море, то про це не можна навіть подумати, бо це призвело б до порушення ними присяги на вірність і тоді довелося б їх карати на смерть або ж конфліктувати через це з турецьким султаном і діяти проти совісті, бо ми тоді мусили б на шкоду для Божого імені порушувати договори, в котрих виразно написано про заборону моря козакам. А потім нам не вдалося б уникнути австрійських інтриг, а вони могли б нас, ослаблених війною, поволі втягти під свою абсолютистську владу.

Може, скаже мені хто, що як вітер в полі, так і козакам заборонити вихід у море неможливо, я відповідаю як Вергілій. Я визнаю, що важко буде заборонити їм вихід у море, але легко — прихід з моря. Кілька років тому, коли пан полковник переяславський [Ілляш Караїмович. — Ю. М.], виконуючи повинність, стояв гарнізоном на Запорожжі, він дізнався, що донські козаки прийшли на Лиман³⁴, бажаючи, очевидно, закликати до свавільного союзу запорозьких козаків. Він дав знати про це Очакову і Славгороду і з цих замків з боку моря, а наші — від Лиману вдарили зненацька і цих зрадників вщент знищили. То так би треба вчинити: як тільки вийдуть у море, нехай їх турецькі галери наздоганяють, а наші звідси, від Лиману, перестрінуть, не пропускаючи до Запорожжя, і тоді швидко відпаде в них бажання ходити в море. Однак, може, скаже хто, що не буде апаратів для ведення морської війни, бо як козаки підуть човнами, то чим же їх перестріти? Відповідаю. Є на Запорожжі досить високі дерева, з котрих як козаки роблять човни, так і наші предки теж це вміння доводили. То ліпше нам буде, десять лип або човнів зробивши, громити їх, втікаючих, ніж боронитися від них з тилу туркам, а нам — спереду. Ось так швидко ми могли б владнати справу і позбутися змії, пригрітої за пазухою, або ж принаймні утримувати їх у покорі, з котрої вони часто виламуються.

Тут же скаже хтось, що нам у війні турецькій всі б допомогли, але це суперечить оголошеній пропозиції. Не допомагають християни венеціанцям у їхній нинішній війні проти турків, тож і нам вони не допоможуть. Скажуть може, щоб про це не писали, але під час переговорів пообіцяли їм моря й поля. Та де ж такого простака знайти, щоб не здогадався, що коли ми їм не забороняємо моря й поля і мовчимо, то значить схвалюємо їхні дії. Виходило б так, ніби ми самі хотіли б нападати на турків, коли б стали дивитися на такі речі крізь пальці.

Гідне подиву, коли автор "Сентенції" пише, що турецька війна розірве козацький союз з ордою. Вже досить отрути всотала шкаралупа, що видно; хіба не підняв плебс проти нас самих зброю чи то з щирої своєї злості, чи то від подарованої турецьким султаном спокуси. Далася взнаки нам їхня приязнь, шкода, що й далі повинні покладатися на них. Грецька віра, про яку і цей дискусант говорить, йде з ними, і ми так добре переконалися у їхніх клятвах, яких вони не дотримувалися. Провела Річ Посполита ординацію, щоб краще утримати козаків у покорі, давала їм полковників, шляхту; про це часто твердив той же дорадник у своїх розмовах, що це був задум, надісланий небіжчикові панові Конєцпольському, каштеляну краківському, гетьманові великому коронному, коли той часто казав приятелям [...] ³⁵. Присягали козаки вірно служити Речі Посполитій, присягали потім забезпечити безпеку гарнізонів Стародуба, Чернігова, Кодак ³⁶ та інших обложених міст, як вище згадував, але ж не дотримали свого слова. Внаслідок цього вийшло за Ціцероном. Козаки хоч сто разів прися-

гнуть, не знаю, як на них може покластися Річ Посполита. Не знаю хто, але людина спостережлива, видав "Паперову трубу", і там читаємо: "Русин нас б'є, а другий русин ще буде бити; зрадливі вони обоє, остерегайся їх скрізь" ³⁷. Є твердження, що краще загинути на святій війні, тобто на війні турецькій, ніж від руки нікчемного селянина. Але відповідає на це імператор Марк Аврелій, котрий застерігав від непотрібної війни в Азії на стор. 516, що я теж на попередній сторінці висловив. Додаю й те, що, мабуть, той раціоналіст не читав Ціцерона. Радити, отже, так безцеремонно, щоб не гинути ганебно від хлопа, але скільки ж поляків ганебно загинуло біля пограбованих костелів, розгромлених вівтарів, розлитої крові священнослужителів і шляхти, біля витягнутих на поганьблення тіл померлих шляхтичів. І не мстити за кривду Божу, не вмирати за батьків і сім'ї, бути рабом, а не вільнонародженим, мовчанкою або бездіяльністю спричиняти або ж віддавати нас у рабство і, чого приховай Боже, знищити шляхетські вольності, довести до абсолютного панування?! Радити ж нову турецьку війну означає радити порушення присяги, чого Бог не благословить, означає втягнутися в австрійські інтриги, наразитися на явну та непотрібну небезпеку і позбавити цього клопоту когось іншого, тобто венеціанців, а на себе його звалити. Радити також віддати частину Речі Посполитої козакам означає створити нову Річ Посполиту, страшну для всіх нас [...]. Дай синам своїм силу духу і мужність, котрі мали їхні предки, зроби так, аби не хропіли по домах, аби могли покінчити з цією кривдою [Речі Посполитої], а потім не піддалися будь-яким оманливим словам; а коли вони самі схилилися до правильного шляху — це буде підтверджено самим ходом речей. Я підсумовую: те, що здорове, що правильне, те буде на користь матері нашій — Речі Посполитій. А той, хто радить йти війною на турків, від нападів яких ми не захищені, хто радить дозволити козакам ходити в море, мати їх у бойовій готовності, відділити їх, той не любить вітчизни, той миру, котрий є найкращою річчю, не бажає, а отже, він не є справжнім патріотом. Ліпше нехай буде пустеля там, де ці злі змії ховаються, ніж ми будемо важко боротися, коли вони нам щораз ближче до уст своєю отруту наближають. То даймо спокій туркам, а одностайно й добре піднімемо шаблі на тих, котрі так багато лихого вчинили нашій вітчизні спільно з ордою, а потім знищимо їх або докорінно змінимо воєнну силу козаків, бо все ж вона є потрібною Речі Посполитій. Але треба дати козакам добрий лад, розгромивши авторів зла, загнздати їх добре і так міцно з допомогою правових засобів, щоб потім наші слуги й не думали верховодити над нами. А ці засоби ось такі: українські колонії, з котрих, як кажуть, виростають бунти, придушити, бо селянин стає гультьєм у слободах, а потім, якщо він не працює, то стає бунтівничим підданим. Також недобрим є такий лад, за якого, взявши староство на дві з половиною тисячі прибутку, а потім, хоч кілька сотень селян і розійдеться по слободах, податки, однак, шляхом утисків не знижує менш як на тридцять тисяч; хоч через єгипетське рабство селянин спочатку зубожіє, потім, пішовши на слободи, розгуляється, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода суперечити дідичним панам, котрі підвищують податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями. Але ж розганяти підданих Речі Посполитої право не велить, і сама совість — проти цього, а через непосильні податки піддані мусять, як від (два слова нерозбірливо написано. -- Ю. М.) пустошити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? А що ж є нагородою за звичайні заслуги, коли за високі заслуги дадуть спустошені маєтності? З яким же почуттям прийме це той, кому дадуть? Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вів-

цю, стригти, а не знімати шкіру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів.

Бібліотека Чарторійських у Кракові. Відділ рукописів. № 1657, арк. 325—331. Копія другої половини XVII ст. Переклад з польської мови.

¹ K u t r z e b a S. Catalogues codicum manu scriptorum musei principum Czartoraski Cracoviensis. - Cracoviae, 1908—1913. - Т. 2. — S. 324. Див. також: М и ц ь к Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. - Днепропетровск, 1988. - С. 40—43.

² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). - К., 1961. - № 2, 50, 128, додаток № 6; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. - К., 1965. - № 135, 206, 239; Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. - Kraków, 1845. - Т. 2. — N 3, 13, 16, 45. - S. 24—26, 30—33, 64—66; Księga pamiątnicza Jakuba Michałowskiego... - Kraków, 1864. - N 101, 102, 248, 249.

³ Ф р а н к І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах// Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1981. — Т. 31. - С. 188—253.

⁴ Makowski M. Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648—1654. - Warszawa, 1978.

⁵ Бібліотека Чарторійських у Кракові (далі - Ч.). - Відділ рукописів (далі - ВР.). - № 1657, арк. 333—334; Див.: Бібліотека Вроцлавського університету (далі - БВУ). - ВР. - Акс. № 1949/440, арк. 111—113; Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности (из исторических материалов, помещенных в Вестнике Западной России). - Вильно, 1865.

⁶ Ч.-ВР. - № 1657, арк. 323—324 зв.

⁷ Frank E. S y s y n. A Contemporary's Account of the Causes of the Khmel' nyts'kyi Uprising // Harvard Ukrainian Studies. - 1981. - June. - Т. V(2). - S. 245—257.

⁸ М и ц ь к Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. - Днепропетровск, 1985. - С. 12—18.

⁹ Ч.-ВР. - № 1657, арк. 325—328.

¹⁰ Там же, арк. 328—331. Нами було виявлено ще два списки "Відповіді", які мають незначні відмінності від того, що знаходиться у збірці № 1657 і котрий покладено в основу даної публікації: Ч.-ВР. - № 379, арк. 177—181; БВУ. - ВР. - Акс. 1949/440, арк. 363 зв. - 365.

¹¹ Документи об Освободительной войне украинского народа. — №31.

¹² Там же. - № 35.

¹³ Там же. - С. 214—215.

¹⁴ Див., наприклад, польський трактат 1672 р., автор якого різко виступає проти спроб дати згоду на існування навіть автономної Української козацької держави (М и ц ь к Ю. Польський публіцистичний трактат XVII ст. про козацтво // Матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. - Івано-Франківськ, 1992. - С. 58—63).

¹⁵ Цезарчики - найманці з Речі Посполитої, в тому числі запорожці, в роки Тридцятирічної війни воювали на боці австрійських імператорів з династії Габсбургів. Лісовики (назва походить від прізвища білоруського шляхтича Лісовського) — військові загони, до складу яких входили й запорожці, які вели активні бойові дії на боці Речі Посполитої під час походів на Москву на початку XVII ст. Потім вони тривалий час воювали у Московській державі в "смутные времена", не гребуючи й грабіжництвом, згодом перейшли на службу до Австрійської імперії (в період Тридцятирічної війни). Особливо відзначилися під час боїв у Чехії, Словаччині, Трансильванії, Німеччині, Австрії.

¹⁶ Тут йдеться про повстання в Україні 1637—1638 рр. Одна з найбільших битв у ході цього повстання відбулася під Кумейками (нині — село Черкаського району на Черкащині) 16 грудня 1637 р. за новим стилем. Повстанці, очолювані Павлюком, зазнали в ній поразки. Однак остаточної поразки їм було завдано під Старцем на початку серпня 1638 р. Азовська здобич дісталася козакам при взятті турецької фортеці Азов у 1637 р. та "азовського сидіння" 1637—1642 рр. Зазначимо, що нерідко польські автори замість терміну "український" навмисно вживали "українний" для позначення всього південно-східного порубіжжя Речі Посполитої.

¹⁷ В іншому списку тут додано: "Косинський".

¹⁸ Маються на увазі донські козаки. В іншому списку: "до кінця".

¹⁹ В іншому списку: "щоденно".

²⁰ Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

²¹ У тексті даного списку невеликий пропуск.

²² Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

²³ Це слово можна зрозуміти і як "вуджене", тобто риба.

²⁴ Зверху дописано: "і в Тульчині".

²⁵ Зверху дописано: "Полонному".

²⁶ Одне слово написане нерозбірливо.

²⁷ На думку автора "Відповіді...", як і деяких інших авторів античної доби та епохи Відродження, жителі о. Крит були схильні до брехні.

²⁸ Мається на увазі урочище Солониця, де у травні—червні 1596 р. відбувся вирішальний бій між повстанцями під проводом С. Наливайка та польськими військами С. Жолкевського. Ян Замойський, який був коронним канцлером у 1578—1605 рр. та великим гетьманом коронним у 1581—1605 рр., не брав безпосередньої участі у битві під Солоницею. Довжина польської милі визначається по-різному, але найчастіше вона дорівнює 7 км.

²⁹ Кишенька - нині райцентр Полтавської області на р. Ворскла за 9 км від пристані Переволочна.

³⁰ Під "балакшиями" маються на увазі, очевидно, особи, які займалися рибальством, заготівлею баликів тощо. "Капканники" - мисливці. Найважливішою є згадка про "болоховців". Цей термін вживається у Галицько-Волинському літописі під 1256 р. На думку І. П. Крип'якевича, болоховцями називали учасників антифеодального руху 30—50-х років XIII ст., що виник на Побужжі. Важко сказати, в якому значенні вжив даний термін автор трактату. Можливо, він мав на увазі втікачів, невдоволених посиленням феодального гніту. Як би там не було, але дуже важливим є побутування у XVII ст. терміну, котрий існував ще в добативський період.

³¹ Кандією називали у XVII ст. о. Крит, що належав Венеції. За нього точилася жорстока і тривала війна між Венецією та Османською імперією, в тому числі в 40-х роках XVII ст., напередодні національно-визвольної війни українського народу.

³² Гелій, Оффн, Фінесс — очевидно, персонажі давньогрецької міфології або античної літератури.

³³ Автор має на увазі складний момент в історії польсько-молдавських, польсько-прусських та польсько-курляндських відносин. Певний час у XVI—XVII ст. Молдавія була васалом Речі Посполитої, і остання призначала на молдавський трон своїх кандидатів. Так само чинила Річ Посполита у XVI—XVII і частково в XVIII ст. щодо німецьких держав (Пруссії, Бранденбурга, Курляндії).

³⁴ Лиманом, звичайно, називала Дніпро-Бузький лиман Чорного моря. Через нього за-порожці виходили у похід проти Османської імперії.

³⁵ Пропущено невеликий незрозумілий фрагмент тексту.

³⁶ Йдеться про капітуляцію польських гарнізонів у Стародубі, Чернігові й Кодаку, оточених повстанцями у 1648 р.

³⁷ На думку анонімного автора "Паперової труби", яку поділяє творець "Відповіді", не можна довіряти всім русинам-українцям: і повстанцям, і лояльним до Речі Посполитої.